

Туруктуу формулалардын эпикалык чыгармаларындагы орду

«Манас» эпосу башында турган түрк тилдүү эпикалык чыгармалардын поэтикасы өтө бай жана оригиналдуу. Эпостордун мазмундуу татаал сюжеттеринде көптөгөн окуялар көп кырдуу сүрөттөлүп, тизмектешкен. Эпикалык чыгармалардагы портреттик мүнөздөмөлөр, далай кыргын согуштар, баатырга ат коюу, баатырдын жарадар болуп, өз акыбалы тууралуу айткан арманы, баатырдын кийими, курал – жарагы, түш көрүү, жер – суу, жаратылыштын берилиши, пейзаждык сүрөттөөлөр, болочок жар издөө, болочок баатырдын туулгандыгы сыяктуу көптөгөн мотивдер, образдар байыркы түрктөрдүн доорунда эле түптөлгөн. Андыктан, эпостогу сүрөттөлгөн, көп кырдуу чагылдырылган мурунку доорлордогу ишенимдер, үрп-адат, каада-салттардын өз ара генетикалык байланышы бар деп ишенимдүү айтууга негиз бар. Негизи, эпикалык образ өзүн түзгөн доордун талабына ылайык идеяларды чагылдыруу аркылуу кандайдыр бир тарыхый доорлор менен шартташат. Эпикалык каармандар чыгарманын идеялык мазмунун аныктоочу негизги кыймылдаткыч күч болуп эсептелет. Бир эпикалык чыгарманын бир нече варианттарындагы окшош каармандар чыгарманын түпкү теги бир булактан азыктанып, анын ар бир бөлүмү шарт кырдаалга жараша өсүп-өнүгүп отурат. Бирок, аны азыктандырып кылымдан-кылымга улап элге жеткирүүсү традициялуулуктан. Эпикалык чыгармалардагы баатырлар - кыргыздардын башка тектеш элдер менен болгон тарыхый мамилелеринин жыйындысы, эпостогу башкы каармандардын көпкө чейин бала көрбөй зарлашы, баланын бойго бүтүшү (мазарга түнөп, сыйынуу менен) болочок баатырдын тез жана тентек чоңоюшу, душмандар менен жаш курагында эле кармашып жеңишке жетиши дээрлик көпчүлүк эпикалык каармандар элдик идеяларды таратуучулар. Негизи, эпикалык каармандар оң жана терс деп экиге бөлүштүрүлүп, анан аларга түз баа берилет. С. Каралаевдин вариантында маселен кыргыз үчүн коркунучтуу душман Нескара жөнүндө:

Каапырлардын Нескара
Артык сыйчы, көзү ачык,
Эрге сынчы, эң билгич
Атагын уккан чочуган,
Ажайыптын дубасын
Адамдан бөлөк окуган, - деп берилет.

Кандай каарман болбосун эпос анын жакшы жаман жактарын аныктап алат. Белгилүү адабиятчы К. Асаналиев «Фольклордо өзгөчө кыргыз эпосунда, каармандар турмуштук кырдаалдарда оң каарман катары көрүнсө, экинчи бир кырдаалдарда терс каарман болуп көрүнүшү мүмкүн. Мисалы «Манас» эпосундагы Кыргыз чал Тазбаймат, а түгүл Чубактын өзү элдин сүйүктүү герою экендигине карабастан, көп жагынан терс каарман. Кыргыз эпосторундагы фольклордук образдарды кескин түрдө оң же терс деп бөлүүнүн өзү түп тамырынан бери жаңылыш түшүнүк», - деп өтө маанилүү айткан. Чынында фольклордук каармандар динамикалуу, шарт – кырдаалга жараша өзгөрүп жаңыланып турат. Андыктан, жалпы окуялардын курулушу, ага катышкан түркүн катмарлардагы эпикалык каармандар угуучу чөйрөгө өзгөчө жакын жана тааныш. Бекеринен айтуучулар баш каармандардын образдарын чагылдырууда (портретин тартууда) көкөлөтүп, оюнда жактырган бардык жакшы нерселерин ыроолобойт.

Эпикалык каармандар туулса да, адамдан башкача гиперболикалык мүнөздө жаралат. Эпикалык чыгармаларда («Манас», «Семетей», «Сейтек» ж.б., у.с. эпостордо салттуу портреттик-мүнөздөмө формулалар өз ордун тапкан. Эпостордогу портреттик- мүнөздөмө формулаларга баатырлардын аялдардын, мифтик персонаждардын портреттик көрүнүшүн, ар түрдүү сапаттарын сыппаттаган көбүнчө эпитеттер менен айкаша келген формулалар кирет. «Манас» эпосундагы архаикалык мүнөздөгү каармандардын бири Чубакка ат койгон думана:

Аты Чубак эр болсун,
Сайганы токсон миң болсун
Санааты калкка дүң болсун,

Отко салса күйбөсүн,
Сууга салса батпасын, -

деп дуба кылат. Өлбөстүк тууралу түшүнүк дүйнө элдеринин эпосторунда кеңири тараган мотивдерден. Маселен «Шах – Намедеги» Исфандиар, «Илиададагы» Ахилл, Алпамыштагы башкы каармандар, Манас, Чубак, Семетей, Эртөштүк өңдүү баатырлар дал ушундай касиетке ээ. «Отко салса күйбөгөн, сууга салса чөкпөгөн» деген өңдүү поэтикалык формула эпикалык баатырлардын портретин тартууда көп колдонулат.

С. Орозбаковдун вариантында Манастын образындагы портреттик формула өзгөчөлүгү аркылуу башка варианттардан айырмаланып турат.

Маңдайы жазы, башы кууш
Бар боюнча турат тууш
Кочкор тумшук, кош кирпич
Көркү калча, көзү тик,
Жалаяк ооз, жар кабак.
Жаагы жазы, ээги узун
Эрди калың, көзү үңкүр –
Эр мүнөзү көрүнөт.
Алакан жазып, колу ачык
Алп мүнөзү көрүнөт.

Манастын балакатка жетип, балтыры толуп, мүнөзү калыптанып калган портреттик мүнөздөмөсүн алып көрсөк, айтуучу тарабынан өтө идеялуу сапаттары ар тараптуу чечмеленет.

Астыңкы эрди албайып,
Үстүнкү эрди далбайып
Ар муруту сеңирдей
Айбаты албарс темирдей,
Муруну тоонун кырдачтай,
Муруту чөлдүн камыштай.
Көзү көлдүн быткылдай.
Алтын менен күмүштүн,
Ширөөсүнөн бүткөндөй,
Асман менен жериндин
Тирөөсүнөн бүткөндөй.
Айың менен күнүңдүн
Бир өзүнөн бүткөдөй.
Алды калың кара жер
Жерлигинен бүткөндөй.
Ай алдында дайранын
Толкунунан бүткөндөй
Абадагы булуттун
Салкынынан бүткөндөй,
Асмандагы ай-күндүн
Жаркынынан бүткөндөй.

Баатырлардын тышкы кебете-кешпирин сыпаттоодон эпитет, стилдик түрмөктөр аркылуу айтуучулар жогорку деңгееде сүрөттөөгө жетишет. Мындай сыпаттоолорду байыркы түрк эпосунун бирдиктүү поэтикалык ыкмаларынын булагы деп түшүнүүгө болот. Ушундай мотивдер (баатырдын жүзүн жагалданган каарын, кабагынын түнөргөнүн) Якут олонхосунан да көрөбүз.

Олонхо: Көздөрүнөн от чыгып
Сөздөрү укмуш чыгып
Кирпиктери тик туруп
Чачтары үрпөйүп
Эрди менен тиштери калбайып
Өңү бузула түшүп,

Манас: Үч жолу айкырып жиберди
Байкап көрсө баатырды
Баягыдай түсү жок
Арбып катуу калыптыр
Ажыдаар түрүн салыптыр
Үстүнкү эрди калбайып
Алдынкы эрди калбайып
Муруттарын караса
Бурган балта сабындай (С. Орозбаков)

Бир жолдордон көрүнүп тургандай мында Манас баатырдын архаикалык эпоско мүнөздүү өзгөчөлүгү кебете-кешпири сакталган. Манас каарданган Якут баатырындай ачуусу келип, көздөрүнөн от чачырап, сакал-муруту түктөйүп, жүзүнөн каары чачырайт:

Өрттөй көзү бек жайнап,
Кан ичмеси чың кармап
Каалагандай кашка тиш
Кашкайып чыгып алыптыр. (С. Каралаев)

Баатырдыкты, тайманбастыкты поэтизациялоо бул эпостордогу архаикалык мотивдерге жатат, якут жана кыргыз эпосторунда туруктуу формулалар жыш кезигет. Маселен Олонходо «ачып көздү жумгуча» деген поэтикалык формула көп колдонулат. Ушул эле формулалык стиль кыргыз эпосторунда

Ачып көздү жумгуча
Аны – муну дегиче (С. Орозбаков)

делип, өзгөчө түрү менен айтылат. Бул формула «Манас» эпосунун контекстинде туруктуу стереотипке айланып, анын вариациялары башка варианттарда да көп учурайт. «Манас», «Семетей», «Сейтек» эпосторундагы башкы каармандар генеологиялык жактан бирдиктүү байланышып, бири-бирин толуктап турат. Семетей жашынан таятасы Темиркандын колунда чоңоёт. Манас өткөндөн кийин Жакыпкан баш болуп, анын туугандары Абыке Көбөштөр кан ордосун талап-тонойт. Каникей Бакайдын жардамы аркылуу Семетейди чүргөктөп, Чыйырдыны ээрчитип Букарага качып кутулат. Семетей ата-тегин Сары таздан угат. Мында Сейитбек Эл-жерин Зайырбектен (думана) угат. Мындай мотивдер элдик оозеки чыгармачылыкта салттык көрүнүш. «Сейитбек» генеологиялык циклдешүү принцибинде жаралган чыгарма. «Сейитбек» - тарыхый поэма. Себеби, мында эпикалык жанрды туруктуу элементтери гипербола, фантастикалуу окуялар кездешпейт. Бул чыгармада реалистик сүрөттөөлөр басымдуу орунду ээлейт. Эпикалык чыгармалардагы башкы каармандардын өзүнө ылайык жар издөө мотиви көп варианттарда жалпы эле аялдардын портрети бирдей жалпылыктарды, окшоштуктарды түзөт. С. Каралаевдеги баатырдык сүрөттөөлөрдө аял-эркек кейипкер үчүн бирдей поэтикалык мүнөздөмөлөр колдонулат. Негизи түрк тилдүү элдердин эпикалык традициясында аялдарды көркөм сүрөттөнүн бирдей жалпылыгы бар. Маселен «Манаста» - Акылай, Каникей, «Семетейде» - Айчүрөк, «Сейтекте» - Акбермет, С. Каралаевде: Айчүрөк

Бели тутам бети айдай,
Белгилүү сулуу түгөнгүр.
Кайран Чүрөк долунун
Кой кылыгын айталы:
Шекрди көр, сөзүн көр,
Чолпонду көр, көзүн көр,
Кара жерге кар тамса,
Кардан аппак этин көр
Кар үстүнө кан тамса,
Канды көр да бетин көр,
Жибекти көр, чачын көр,
Алманы көр башын көр.

Негизи, эпикалык традиция, салт боюнча баатырлар каардуу душмандар менен кармашууда, көп жеңиштерге жетишет. Эпостордун (баатырдык) сюжеттик нугунда

баатырлардын эрдигинин орду чоң болгону менен алардын максаты бир элдин биримдиги, көз карандысыздык, ички жана сырткы душмандардан элди сактоо эң башкы идея. Эпосту жаратуучулар жалпы традициянын негизинде окуяларды көп кырдуу тереңдетүүгө бел байлайт.

Эпостордогу өтө кеңири тараган традициялык мотивдердин бири – түш көрүү аркылуу ар кандай жамандык, жакшылык туурасындагы кабарларды билүү баатырлардын өмүрүндөгү урунттуу окуяларды билдирген түштө кездешет. Мисалы: «Каникейдин түшү» (Ш. Рысмедеев). Баатырлардын портреттик мүнөздөмөлөрүн көптөгөн эпикалык чыгармаларда көп кырдуу сүрөттөлүп келет. Жусуп Мамайдагы Манастын портрети Көкөтөйдүн башында Нескаранын айтканы боюнча төмөндөгүдөй сүрөттөлөт:

Күүгүм туман көздүү экен,
Майлаган буудай жүздүү экен
Ачуусу келсе кокустан,
Азрейил түстүү экен.
Кулагын көр калкандай,
Тийчүдөй турат жалтанбай
Кулжундаган кишинин
Майдалап койсо эрки экен,
Чондугу төөнүн нары экен,
Толкуну көлдүн шары экен.

Башкы каарман Манастын портрети эпостун түштүк варианттарында да, таасирдүү чагылдырылган (А. Ташовдогу Манастын туулгандагы портрети)

Көзүн көрсөң быткылдай,
Көрүнгөндү жуткудай
Оозун көрсөң каптай бар
Мурдун көрсөң чаптай бар.
Илеби жука көрүнөт
Чечен жигит болчудай
Маңдайы жарык көрүнөт
Баатыр жигит болчудай.

Мына ушул туруктуу формуланы айрым өзгөртүүлөр менен Т. Мамытов Семетейдин портреттик мүнөздөмөсүнө колдонот.

Кабагына кар тонуп
Мурутуна муз тоңуп
Семетейдин көзүн көрсөң быткылдай
Көрүнгөндү жуткудай
Мурду тоонун сеңирдей
Муруту көлдүн камыштай.

Баш каармандын ачуусу келгенин айтуучу Б. Султанов өзгөчө гиперболизациялоо аркылуу берет.

Манастын чачы алачыктай үрпөйүп,
Ачуусу келип калды дейт.
Көзү тоонун быткылдай
Көрсөң адам жуткудай
Мурду тоонун сеңирдей
Муруттарын карасаң
Муруту чөлдүн камыштай.

Мисал келтирген поэтикалык формулалардын дээрлик баары эпикалык чыгармалардын бардык варианттарында жыш кезигет. Портреттик туруктуу формулаларды жараткан манасчылар эпикалык традициянын чебери катары эпостун идеялык көркөмдүк мазмунун түзгөн салттуу сюжеттерди образдарды улам тереңдетип ачып берүү аркылуу кыргыз эли үчүн чоң руханий байлык калтырды.

1. С. Каралаев «Манас» 1 том 136-б.
2. С.Орозбаков «Манас»Ф.; 1978-ж 89-б.
3. С. Орозбаков Ф.; Кыргызстан 1982-ж. 44-45-б.
4. Нюргун Бообур Стремительный. Якутск: 1947-ж.
5. С.Каралаев «Семетей» Ф.; Адабият басмасы 1986-ж. 47-б.
6. А.Ташов Инв №612 «а» 3-б.
7. Б.Султанов. ТАИФ Инв №612 «а» 4-б.